

MÚLTBA NYÍLÓ TÁVLATOK

Már sokat írtak arról, hogy az utóbbi háromszáz évben az emberi társadalom fejlődése felgyorsult, és hogy az utóbbi harminc évben ez a gyorsulási ütem nagymértékben fokozódott. Arnold Toynbee nemrégiben megjelent, egész életútját átfogó művében lelkesen állapítja meg, hogy az ember végre győzedelmeskedett évezredek ellenfelén, a természetben, s ma már bátran tekint vissza a múltba — de remegve néz a jövőbe, melyet saját találmányai veszélyeztetnek.

Valóban, úgy érezzük: nem elég a történész tolla, költői ihletre van szükség annak méltatásához, amit az ember az újkor három százada és különösen korunk három évtizede alatt bolygónk felfedezésében elért. Nincs a tudománynak, a kutatásnak olyan területe, ahol ne születtek volna új felfedezések, ahol az ismeretlenség fehér foltjai ne tűntek volna el egyre inkább. A homályba vesző múlt is mind áttekinthetőbbé válik, s a kutató szem előtt egyre inkább visszahúzódik az ismeretlenség kárpitja. Ma már úgy vagyunk, mint a hegyre mászó: a magasból visszafelé is megnyílnak a távlatok, s azt az utat is jobban áttekintjük, amelyen a csúcsra érkeztünk.

A múlt felfedezése a történelemnek és segédtudományainak — az írásbeliség előtti időszakra vonatkozóan elsősorban a régészetnek — a hatáskörébe tartozik. De éppen ezek a tudományok bizonyítják, hogy ma már nem lehet szó elszigetelt kutatásokról és felfedezésekről: egyik tudomány nem lehet meg a másik nélkül. A múlt felfedezésében például a kémia, a fizika, a geológia, a növénytan, az állattan, az ásványtan stb. felbecsülhetetlen segítséget nyújt a történelemkutatásnak.

Az újkor küszöbén fellépő materialista filozófusok a középkor megcsontosodott felfogása ellen többek között azért indítottak harcot, hogy a tudományt kiszabadítsák elszigeteltségéből, a meddő skolasztika bilincseiből, és különféle ágainak szabad fejlődést biztosítsanak. Míg ők új történeti távlatok kialakításán fáradoztak, a hivatalos felfogás képviselői olyasmikre pazarolták eszüket és tehetségüket, hogy kiszámítsák például, melyik évre és annak melyik napjára esett a világ teremtése. Az új eszmék azonban diadalmaskodtak, és a tudomány óriási léptekkel haladt előre világegyetemünk, bolygónk és az emberi társadalom felfedezésében. Mindez pedig — bármennyire különösen hangzik is — egyúttal visszatekintést jelentett: minden előre tett lépés a múltra vonatkozó ismereteink bővülését is jelentette.

1690-ben — hogy állításunkat egy példával illusztráljuk — egy londoni gyógyszerész mélyen a földben elefántcsontok mellett kezdetleges, kőből készült dárdahegyet talált, s felismerve, hogy valamilyen jelentős eszköz, lelkiismeretesen megőrizte. Negyedszázad múlva John Bagford londoni antikvárius azt állította a leletéről, hogy brit lánzszahegy, melyet Claudius császár hadjárata idején használt egy „brit katona”. Csak a tudomány fejlődése tette lehetővé a lelet idejének és jelentőségének meghatározását. A geológiának meg kellett ismernie a földtörténeti korokat, különösen a jégkorszak szakaszait, a paleontológiának fel kellett kutatnia földünk évezredekkel ezelőtti faunáját, az antropológiának és régészetnek fel kellett tárnia az ember fejlődésének láncszemeit, rá kellett jönnie, hogy elsősorban eszközkészítő lény, s végül meg kellett állapítania a szerszámok fejlődési sorrend-

jét. Ilyen előzmények után ma már könnyen megmondható, hogy ennek a XVII. századi leletnek semmi köze nincsen Claudius császár britanniai hadjáratához, hanem jó néhány évezreddel régebbi időből, az ún. csiszolatlan kőkorból származik, amikor a brit szigeteken az ember környezetében ott élt az elefánt is.

A múlt feltárásának módszerei

Mielőtt rátérnénk a múltra vonatkozó felfedezések körvonalazására, a kutatások újabb módszereiről szeretnénk szólni. A múlt tanulmányozásában a kutató mindegyre két alapvető kérdésbe ütközik. Az egyik: hogyan fedezheti fel a letűnt korok emlékeit, az ún. történeti forrásokat, melyek segítségével rekonstruálhatja a történelem ismeretlen, írásbeliség nélküli szakaszait; a másik: hogyan állapíthatja meg a felszínre került emlékek korát.

Ami az első kérdést illeti, a múltban inkább a véletlen, mintsem a tudatos kutatás vezetett a felfedezésekhez; a véletlen ezer meg ezer formája, amely felszínre hozta a régmúlt anyagi műveltségének töredékeit, s mintegy nyomra vezetette a kutatót. Egy arab földműves ekevasa dobta felszínre például az első emléket, amelynek alapján a francia Schaeffer az egykori Fönícia területén megkezdte a rash-shamrai ásatásokat, amelyek új fényt vetettek az egész Közel-Kelet gazdasági, nyelvi és kulturális kapcsolataira. Természetesen a véletlennek ma is nagy a szerepe, de e vonatkozásban mégis a megbízhatóbb, tudományos módszerek kerülnek előtérbe. A földfelszín, különösen a növényzet tanulmányozása már régóta elterjedt módszer. Leonard Woolley, a sumér föld neves feltárója mondja el, hogyan jött rá a növényzet megfigyelése alapján, hogy a föld felszíne alatt nagyobb épület romjai lappanganak. Ugyancsak ő írja le, mennyire fontos, hogy a kutató a felszínt magasabb helyről is szemügyre vegye, innen ugyanis olyan jelenségek is kirajzolódnak, amelyeket közelről nem lehet észrevenni. Az ilyen megfigyelések hamar elvezettek a repülőgép igénybevételéig, s e módszer eredményeiről máris sok értékes tanulmány számol be. Észak-Afrikában például a francia Baradez légi fényképezéssel fedezte fel a több ezer kilométerre nyúló római limest és az azt övező táborokat. Türosz sziklára épült, később részben a tenger színe alá süllyedt erődjét ugyancsak légi fényképezéssel fedezték fel.

A légi fényképezés mellett ma már a víz színe alatti fényképezés módszerét is használják az egyre inkább teret hódító tenger alatti régészetben. Az egykori Massilia, valamint Görögország, Itália és Fönícia partvidékén, továbbá a Krímben nagyszerű eredményeket értek el e módszerrel az utóbbi évtizedekben. Ez tette lehetővé a középkorban elsüllyedt hajók felkutatását és olykor felszínre hozatalát is. A különböző típusú detektorok használata szintén új módszer. A detektorok jelzik a föld felszíne alatt rejtőző fémeket, a legmodernebbek pedig a talajtól idegen, szilárd tárgyak felkutatására is alkalmasak. Használatuk néhol annyira szokványos lett, hogy már a kincskereső is igénybe veszik, s ezzel nagy károkat okoznak a régészetnek. Olaszországban az etruszk sírok feltárására olyan detektorokat készítettek, amelyekkel költséges ásatások nélkül megállapítható, hogy a vizsgált sír nem volt-e kirabolva.

A kutató második nagy problémája a napvilágra került forrásanyag korának megállapítása. Az utóbbi évtizedekben a régi módszereket e vonatkozásban is új eljárások teszik pontosabbakká. A leleteket tartalmazó művelődési rétegek egymáshoz való viszonyát megállapító *sztratigráfia* és a szerszámok típusait rendszerező *tipológia* ma is mellőzhetetlen módszerek, de csak relatív időmeghatározásra

alkalmasak, vagyis annak eldöntésére, hogy valamely emlék korábbi-e vagy későbbi a másiknál. Az abszolút időmeghatározásra a tárgyak jellegéből fakadó kritériumokat dolgoztak ki. Az utóbbi évtizedekben a tudomány olyan módszerek tökéletesítésén fáradozik, amelyek kémiai vagy más természetű elemzések révén mintegy „külsőleg“ segítenek hozzá a leletek korának kiszámításához. Ilyen módszer például a fák évgyűrűire alapozott eljárás, amely ott, ahol fosszilis farönkök fordulnak elő, sikerrel alkalmazható. Bizonyos mértékben ehhez hasonló az ún. *varva-módszer*, mely az egykor jéggel borított területeken használható — a jégkorszak végén ugyanis a visszahúzódó jégtakaró évenként jól látható rétegeket rakott le, és ezek, akár csak az évgyűrűk, jó „időjelzők“. A fosszilis virágpor elemzése sok esetben ugyancsak eredményes lehet. Ezeknél modernebbek a kémiai, illetve az anyag-elemző módszerek, mint például az argon és a kálium-40 izotóp vizsgálata. A kálium gyakran fordul elő az ásványokban, s egyik izotópja — a kálium-40 — radioaktív; argonnal érintkezve dezintegrálódik, és e folyamatból meg lehet állapítani az elmúlt időszak hosszúságát. Hasonló, de bonyolultabb módszer az ún. *fluor-eljárás*, melynek segítségével lelepleződött például a „pilt-downi ember“ hamis volta. (Ismeretes, hogy ezt az Angliában talált állkapcsot és koponyát egészen az ötvenes évekig az emberréválás fontos láncszemeként tartották számon.) A legújabb és a legismertebb eljárás, az ún. *carbon-14-es módszer*. Megbízhatóságáról még mindig viták folynak, bár máris igen jó eredménnyel alkalmazzák, különösen olyan területeken (Afrika, Amerika), ahol a kultúrák korának meghatározására más eljárás nem lehetséges.

A kő- és a fémleletek tanulmányozásához s a velük kapcsolatos társadalmi és művelődési összefüggések megértéséhez nagy segítséget adnak a *metallográfiai* és a *petrográfiai* vizsgálatok. A fémek elemzése alapján megállapítható származási helyük — az a hely, ahol bányászták őket. Ilyen módon tisztázták például az Egyiptomban talált ezüst „illetőségét“. A görög és római kőemlékek tanulmányozásában ma már elengedhetetlen a petrográfiai vizsgálat, vagyis annak megállapítása, hogy anyagukat honnan fejtették. Érdekesek azok a vizsgálatok, amelyeket ez év tavaszán az amerikai indiánokkal kapcsolatosan végeztek. A Michigan állam területén élő indiánok a régmúltban gyakran használtak eszközeik készítésére obszidiánt. Az általános felfogás szerint ezt az anyagot délről, feltehetően Mexikó területéről szállították. A petrográfiai elemzés azonban kimutatta, hogy az obszidián ugyanarról a földrajzi szélességről, mintegy háromezer kilométer távolságból, nyugatról került a szóban forgó indiánokhoz.

Ezek az évenként gyarapodó és tökéletesedő módszerek hozzásegítenek a múltba tekintő távlatok felderítéséhez. Ebben a vonatkozásban — helyszűke miatt, de tárgyunkból következően is — itt csak a legfontosabb, viszonylag kevésbé ismert eredményekre mutatunk rá, főként a második világháború utáni felfedezésekre.

Az ember származása

A darwini tétel, miszerint az ember az állatvilágból vált ki, teljes igazolást nyert, de az is kiderült, hogy az emberszabású majmok és az ember között nincs közvetlen fejlődési láncolat. A szétválás folyamata az ún. miocén korban, mintegy 30 millió évvel ezelőtt kezdődött meg. E folyamat egyes fázisait ma már fontos leletek jelzik, mint a *Proconsul africanus*, a *Pliopithecus* és az *Oreopithecus*.

A múltban az emberréválás első láncszemének az 1891-ben Jáva szigetén talált majomembert (*Pithecanthropus erectus*) tartották, a másodiknak a heidelbergi

embert (*Homo primigenius*), a harmadiknak pedig az ásatag „bölc ember“ (*Homo sapiens fossilis*). Az utóbbi évtizedekben e fontos láncszemek sok variánsát fedezték fel, amelyek az evolúció egy-egy újabb lépcsőfokát jelzik, s az is bebizonyosodott, hogy az emberréválás ma ismert első láncszeme nem a jávai ember, hanem az Afrikában felfedezett, ún. déli majomember (*Australopithecus*), „akinek“ első maradványát 1924-ben R. A. Dart találta meg a Taungs-barlangban. Azóta a leletek száma mintegy százra emelkedett, s közöttük különféle variánsok fordulnak elő, mint például a legújabb, a *Homo habilis*. A déli majomember alcsoportjainak felfedezésében nagy szerepe van L. S. B. Leakey cambridge-i egyetemi tanárnak, aki az 1952-ben felszínre került koponya „gazdáját“ *Zinjanthropus*nak, diótörő embernek nevezte el — mellette ugyanis több apró állat összetört csontját találta, ún. olduway-i kavics (*pebble*) eszközök társaságában. Ez minden kétséget kizáróan igazolta, hogy az *Australopithecus* eszközkészítő volt, annál is inkább, mert az ún. kavics-kultúra (*pebble culture*) eszközei más déli majomleletek mellett is előfordulnak.

Az *Australopithecus* fokozatos evolúcióját a koponya úrtartalmának növekedése bizonyítja. 1963-ban Leakey újabb koponyacsontokat fedezett fel, melyeknek úrtartalma jelentős gyarapodást mutat. Ez a már említett *Homo habilis*, mely egyúttal összekötő láncszem az *Australopithecus* és a jávai majomember között. Az ember kialakulásának különböző szakaszait mindennek ellenére ma még nem látjuk tisztán; a kutatók között sok vita folyik, s a vélemények a fejlődés sorrendjét és más kérdéseket illetően egymástól lényegesen eltérnek.

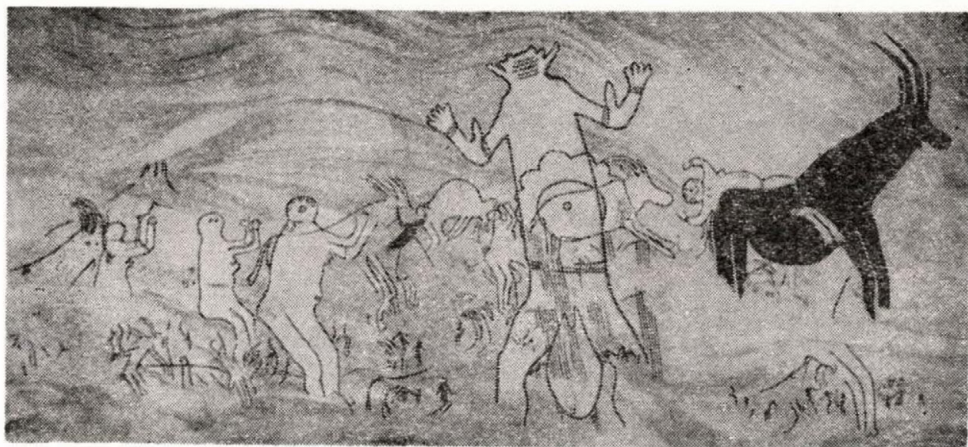
Afrika régészeti felfedezése

A régmúlt vonatkozásában újabban Afrikára, a nemrégben még ebből a szempontból is „sötétnek“ tartott földrészre derült a legtöbb fény. Az új, független államok kialakulása nagy lendületet adott a történeti kutatásoknak, bár igaz, hogy bizonyos túlzó állítások is felmerültek: egyesek, érthető lelkesedésükben, a valóságtól elrugaskodó álmokat szőnek a földrész dicsőséges múltjáról.

Igen jelentős Afrika jégkorszaki helyzetének tisztázása. Ismeretes, hogy a pleisztocénben — a negyedkor első felében — földünk északi részén négy eljegesedési (glaciális) és három interglaciális korszak váltotta fel egymást. A kutatások megállapították, hogy Afrikában a jégkorszaknak négy esős (pluviális) és három interpluviális szakasz felelt meg. Afrika nagy kiterjedésű területe régészeti szempontból természetesen nem mutat egységes képet, vannak azonban mindenütt előforduló közös vonások. Az emberi élet folytonossága például a legrégebbi kőkortól kezdve napjainkig mindenütt kimutatható; a kőkor bizonyos szakaszaiban szinte valamennyi területen jelentkezik a sziklaművészet geometrikus vagy naturalisztikus formája, a középkor folyamán pedig hatalmas birodalmak és jelentős kultúrák bontakoznak ki.

Régészeti Afrikát négy nagy tájegységre szokás osztani a négy égtáj szerint. Észak-Afrika területe, különösen az ún. Maghreb (Marokkó, Algéria, Tunisz) a kőkorból az európaihoz hasonló fejlődésen ment át, s jellemző rá a gazdag sziklafestészet és a megalitikus építkezés (tumulusok, dolmenek, menhírek). Az ókorból ezen a területen a görög, a karthágói és a római művelődés hatása érvényesült, a középkorban itt alakult ki a magas színvonalú maghrebi műveltség.

Dél-Afrika kutatása régebbi keletű. Az első paleolitikus emlékeket Thomas Holden Bowker amatőr régész már a múlt század közepén tanulmányozni kezdte.

Szaharai sziklafestmény

Egy századdal később A. J. H. Goodwin és munkatársai kidolgozták a kőkor periodizálását: három — alsó, középső és felső — szakaszt különböztettek meg, két intermediáris korszakot iktatva be közéjük. A régészek feltárták az egyes korszakokra jellemző kultúrákat, és igyekeztek megállapítani hordozóikat. Az alsó szakaszban a legfontosabb az olduway-i kultúra, amely egyidős az Australopithecusszal. A dél-afrikai kőkor sziklaművészete igen gazdag; északon a boschimanok (buszmanok), délen a hottentották voltak nagy mesterei.

A Gambia, Portugál-Guinea, Sierra Leone, Libéria, Ghana és Nigéria területét magában foglaló Nyugat-Afrika régészetiileg két részre oszlik: a Szaharára és a tőle délre fekvő szavannás vidékre, valamint a csapadékban gazdag déli szavannás és erdős részekre. A Szahara nem volt mindig sivatag. A pluvialis korszakokban gazdag növényzet borította, és a kőeszközök tanúsága szerint viszonylag sűrűn lakták.

A második világháború után előtérbe került annak kutatása, hogy a klasszikus ókor embere mennyire ismerte Nyugat-Afrika területét. A ránk maradt feljegyzések öt utazásról tesznek említést: először az i.e. VI. században Nechao fáraó megbízásából föníciai hajósok, később Szatazspész perzsa tengerész, az i.e. V. században a karthágói Hannon és a masszaliai Euthümenész, 146-ban pedig Polübiosz görög történetíró kereste fel a nyugati partokat. E feljegyzések hitelességének vitája még nem dőlt el, kétségtelen azonban, hogy a klasszikus ókor népei ismerték Marokkó nyugati partjait. Thor Heyerdahl bárkájának amerikai útja cáfolni látszik azt a véleményt, amely — az óceán erős hullámozására hivatkozva — Afrika körülhajózását ókori viszonylatban lehetetlennek tartja. Ptolemaiosz világtérképén nemcsak India és Kína, hanem Nyugat-Afrika bizonyos területei is fel vannak tüntetve egészen a Touat és a Fezzan oázisokig — ami azonban nem jelenti, hogy a római kereskedők nem juthattak el délebbre is. (Ismeretes például, hogy a Hoggar-hegységtől nyugatra, az Abalessa erőd mellett római eredetű tárgyak: mécsesek, üvegdarabok, gyöngyök és egy Nagy Konstantin korából származó érme került felszínre.)

A teve itteni megjelenése az i.sz. I. század folyamán megváltoztatta a Szahara nyugati és északi szegélyén lakó harcias törzsek életét, amelyek ettől kezdve egyre ádázabb támadásokat intéztek az észak-afrikai római provinciák ellen. Az igazi

nagy változások azonban az i.sz. VII—VIII. században következtek be, amikor az arabok eljutottak Nyugat-Mauritániába, s létrehozták az első nagy kereskedelmi utat Marokkó és Ghana között, amelynek mentén kisebb-nagyobb központok, városok kezdtek kialakulni. A lendületes gazdasági élet a középkor folyamán jelentős birodalmak megszületéséhez vezetett. Az első nagyobb birodalom Ghana néven ismert (fővárosának, Kumbi Salehnek mintegy 250 hektárra terjedő romjait 1914-től fogva kezdték feltárni). A XIII. század derekán a ghanai birodalom lehanyaglott, és helyét Mali vette át, amely a XIV. században virágkorát érte el. Az egykori arab krónikák feljegyezték, hogy szultánja, Mansza Mussza elzarándokolt Mekkába is, és töméntelen kincset, főképpen aranyat vitt magával. Az utolsó birodalom, Szangai, 1591-ben pusztult el a marokkóiak támadása következtében.

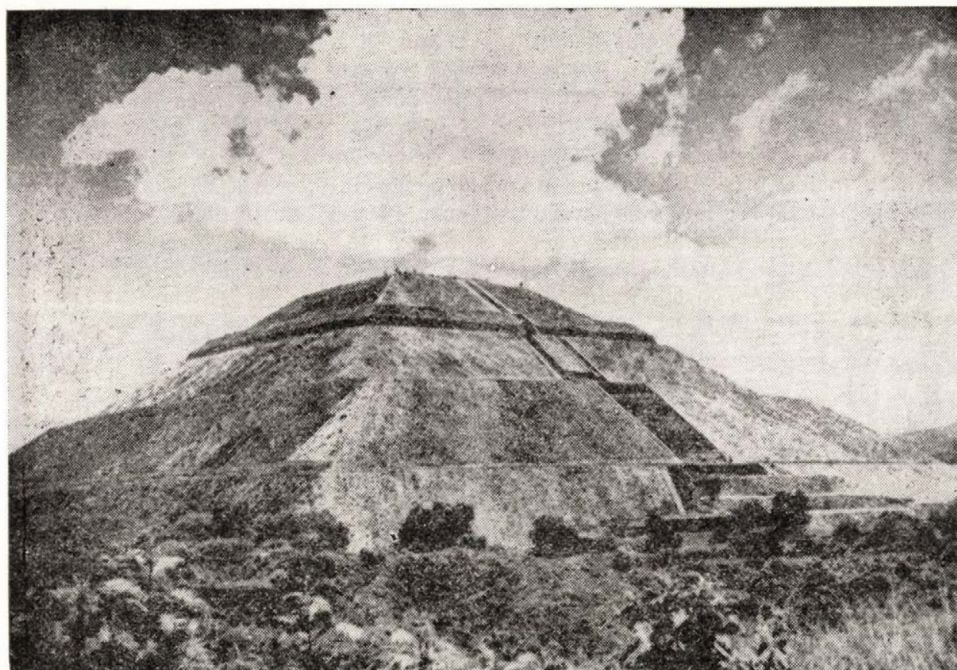
Kelet-Afrika területén (Kenya, Tanganyika, Uganda és a Szomáli-félsziget) magas fennsíkok és száraz sivatagok váltakoznak. Az ókorban a Rift folyó völgyét és a Viktória-tó környékét lakták a legsűrűbben. A Viktória-tó Rusinga nevű szigetén került felszínre a Proconsul africanus maradványa, „akiben“ egyes kutatók az ember és a ma élő nagy majmok közös őst látják. Tanganyika északi részén találták meg a *Zinjanthropus* maradványait. A régészek számos paleolitikus és neolitikus kultúrát fedeztek fel; köztük legjelentősebb a Rift völgyében feltárt gambiai neolitikus kultúra az i.e. III. évezredből.

Sok vitát váltottak ki a keleti partvidéken és a szomszédos szigeteken felfedezett romok: házak, sírok, mecsetek maradványai. Ezek csaknem kivétel nélkül a X—XV. századi arab gyarmatosítás emlékei, s a rájuk vonatkozó legrégebb írásos feljegyzések a XII. századból keltezhetők.

Nevezetes a Rhodesia déli részén, Fort Victoriától mintegy 25 kilométerre fekvő Zimbabwe. A szó jelentése a mai helyi nyelvben: törzsfőnökök (királyok) temetkezési helye. Az írásos feljegyzések először a múlt században említik, s ennek utolsó évtizedében már a régészeti kutatások is megindultak; közülük legjelentősebbek a Caton Thompson által 1929-ben megkezdett ásatások. A mintegy 30 hektár területen fekvő épületmaradványok közül legnagyobb egy ellipszis alakú fal, melyet a régészek templomnak, a helyiek *imbahurunak* (nagy teremnek) neveznek; magassága 9 méter, vastagsága pedig több helyen a 4 métert is meghaladja. A falból helyenként tornyok emelkednek ki. A romok másik része a szomszédos völgyben található, mintegy 140 méter hosszúságban; legfontosabb objektuma egy dombon lévő, Akropolisznak „elkeresztelt“ építmény. Zimbabwe és a hozzá hasonló mintegy kétszáz épületrom ihlette azt a több helyen olvasható legendát, hogy Afrika volna az emberi civilizáció legősibb bölcsője — épp ezért különös jelentősége van a zimbabwei építmények lehetőleg pontos datálásának. A leletek között perzsiai, indiai, kínai stb. eredetű tárgyak is előfordulnak, amelyek alapján az építmények korát az i.sz. XIII. századra tehetjük; a radiocarbon-vizsgálatok azonban a VI—VII. századra utalnak. Zimbabwe tehát kétségtelenül értékes régi emléke az afrikai múltnak, de távolról sem egyidejű az egyiptomi, a sumér, sőt a görög civilizációval sem.

Az Újvilág régi műveltségei

Az antropológiai és a régészeti kutatások kiterjedtek Amerika területére is. A kőkorban e földrész lakói, akiknek leszármazottai ma is élnek, Közép-Amerikában és Dél-Amerika északnyugati felében eredeti civilizációkat teremtettek. A tudomány amerindianoknak nevezi Amerika őslakóit, és az antropológia kiderítette

A Nap-piramis Teotihuacánban

róluk, hogy valamennyien a Homo sapienstől erednek. Bár bevándorlásuk idejéről még viták folynak, elfogadhatónak látszik az az elmélet, amely szerint a kőkorban, mintegy 25 000 évvel ezelőtt, a Behring-szoroson át érkeztek ide, Ázsia mongol lakossága közül kiszakadt csoportonként. Emellett szólnak a különféle kőkorszakbeli leletek is. A folsomi kultúra pajzs alakú dárdahegyeinek kora például 10 000 évre, a Tule Springs-i eszközöké pedig 23 500 évre tehető. Az északról érkező csoportok különösen Közép-Amerikában és Dél-Amerika északnyugati felében találták meg azokat a feltételeket, amelyek a mai Mexikó területén az azték, a Yucatán-félszigeten a maja, a mai Peruban és környékén a perui és az inka kultúrák felvirágzását tették lehetővé.

A közhasználatban a Mexikó területén virágzott valamennyi kultúrát azték névvel szokták jelölni, eredetileg azonban az azték műveltséget a mai Mexikó városa helyén lakó Tenochas törzs teremtette meg, mely a toltékok lehanyatlása után — nomád csoportokkal szövetkezve — behatolt Mexikó területére, és létrehozta az ottani korábbi műveltségek szintézisét. A hagyomány szerint a hódítók északról törtek be, és hosszú háborúba keveredtek a helybeliekkel. Végül is alulmaradtak, de egyik csoportjuk a Texcoco-tó egyik szigetére menekült, ahol erős központot épített ki magának. Ez volt Tenochtitlan, a későbbi Mexikó városa, mely idővel az egész országra kiterjesztette hatalmát. Politikai történetét az oxfordi Bodleian könyvtárban őrzött *Codex Mendoza* mondja el; ebből derül ki az is, hogy a leigázott népek felkelései megkönnyítették a spanyolok győzelmét, akik 1523-ban foglalták el a várost, majd az országot.

Az azték kultúra meglep befelé tekintő, misztikus jellegével, a vallás és a papság óriási befolyásával. Különös jelentősége volt az élet minden mozzanatát

szabályozó naptárnak. Az aztékok kétféle évet különböztettek meg: a 260 napból álló szent évet és a 365 napos naptári évet. Minden huszonkettedik naptári évben a kettő kezdete egybeesett, s az ilyen éveket várható katasztrófák idejének tartották, melyeknek elhárítására emberáldozatot mutattak be az isteneknek. Az áldozatok koponyáit gondosan megőrizték, s ezek ma igen fontos időmeghatározó leletek a régészek számára. Életrendjüket és hadviselésüket szigorú törvények szabályozták (például az ifjak húszéves korukban növelni kezdték hajukat, és mindaddig nem vághatták le, amíg hadifoglyot nem ejtettek; ha pedig igyekezetük sokáig sikertelen maradt, kizárták őket a közösségből). Az azték fővárost, amint a feltárásokból kitűnik, sok csatorna szelte át; központjában emelkedtek a templomok, közöttük az is, melyben az áldozatok koponyáit őrizték.

Az aztékoktól délre, a Yucatán-félszigeten laktak a maják, akiket a régészek az írás, az asztronómia és a naptár népének szoktak nevezni. Műveltségük feltárása a második világháború után nagy lépésekben haladt előre. Különösen értékes J. Eric S. Thompson munkássága, aki a mintegy kétezer éves fejlettebb maja kultúrát (i.e. 500—i.sz. 1500) periodizálta, öt fontosabb időszakot különböztetve meg benne. Az első, az ún. kialakulási időszakban (i.e. 500—i.sz. 350) rakták le a kultúra alapjait. A klasszikus szakaszban (350—925) kifejlődött a festett agyagművéség, a magasabb szintű földművelés, a matematika és az asztronómia. Annak ellenére, hogy a kő megmunkálására nem használtak fémeszközöket, remek dombozműveket, szobrokat készítettek, és monumentális épületeket emeltek. A klasszikus kor végén váratlan esemény következett be: a maják hirtelen elhagyták virágzó városaikat. Hogy ezt miért tették, arra vonatkozóan csak találgatásokra vagyunk utalva; egyes kutatók a talaj kimerülésére gondolnak, mások népi felkelésekben keresik a magyarázatot — az ásatások mindenesetre azt is kimutatták, hogy a lakosság kisebb része helyben maradt. Ezzel egyidőben mexikói csoportok szivárogtak be a maja területekre. A harmadik korszakban (925—1200) az északról érkező hódítók uralomra jutottak. Ezek — amint a Chichen Itza-i romokból következtethető — toltékok voltak, ettől kezdve a maják főistene a tolték hadisten, a „tollas kígyó“ lett. A negyedik korszakban (1200—1540) befejeződött a toltékok beolvadása, s ugyanakkor a művészetben és az építészetben a hanyatlás jelei mutatkoztak. Az utolsó korszak a spanyol hódítás kora, amikor a konkvisztádorok — Spengler kifejezésével élve — meggyilkolták a maja kultúrát, mely úgy pusztult el, mint „a napraforgó, melynek egy járókelő leüti a fejét“. A maja nép azonban tovább él. A fennmaradt ábrázolások alapján megállapítható, hogy a ma élő maják feltűnően hasonlítanak elődeikhez, sőt vallásuk egyes elemei is beleszövedtek a katolikus vallásba. Yucatán, Brit-Honduras és Guatemala területén számuk egymillióra tehető.

A harmadik magas amerikai civilizációt tévesen az inkák műveltségének szokás nevezni (azért tévesen, mert a peruiak kultúrája már évszázadokkal az inkák előtt kialakult, s ez utóbbiak annak csupán utolsó képviselői voltak). A perui és az inka műveltség területét az ellentétek jellemzik. Míg az Andok nyugati lejtőit öserdők borítják, ahol az indiánok ma is úgy élnek, mint Pizarro idejében, a Csendes-óceán felé eső rész igen száraz, csak a folyók völgyében tenyészik gazdag vegetáció. Ezekben a völgykatlanokban — az ókori görögökhöz hasonlóan — az amerindián törzsek sajátos műveltségeket teremtettek, amelyeknek nyelvük is eltérő volt. Mindezeket az inkák egyesítették, és közös nyelvük a kecsua lett.

Az antropológiai és régészeti kutatásokból ma már elég jól ismerjük a perui kultúra különböző egységeit és korszakait. A kialakulási és fokozatos fejlődési időszak a radiocarbon-vizsgálatok szerint i.e. 2500-tól időszámításunk күszöbéig tart.

Azték halotti urna

E hosszú koron belül az egyes fontosabb kultúrák szerint több szakasz különböztethető meg (például a Huaca Prieta kultúra i.e. 2500—1300 között, a Guanape kultúra i.e. 1300—840 között stb.). A perui műveltség aranykora időszámításunk első századában köszönt be; ekkor már a szövészet, a festett agyagművesség, a kő és — ami amerikai viszonylatban eddig ismeretlen — a fém feldolgozása igen magas színvonalat ért el, nagyobb városok alakultak ki, templomok, piramisok épültek, és megszilárdult a papi hierarchia. A perui társadalom ekkor már erősen rétegződött: a nemesek, papok, kereskedők uralkodó osztálya mellett ott találjuk a függő helyzetben levő földműveseket is, valamint a teljesen jogfosztott rabszolgákat. A virágkort az ún. expanzió időszaka követte (1000—1300), melynek uralkodó népe az Andok magas fennsíkjain lakott, s amelynek fő kultúrája a bolíviai Tiahuanaco. Ennek romjai mintegy 50 hektárnyi területre terjednek. Hordozói főként burgonya-termesztéssel foglalkoztak, épületeiket hatalmas, tisztos és ennél nagyobb kőtömbökből emelték, melyek pontos összeillesztése az ókori egyiptomi technikát juttatja eszünkbe.

A perui kultúra utolsó „preinka” szakaszában a városiasodás meggyorsult; ezért ezt a kort az urbanizáció korának is nevezik. Uralkodó népe a chimu, fővárosa a mai Trujillo közelében volt (14 négyzetkilométerre terjedő romjainak feltárása folyamatban van). 1470 körül az inkák, a perui kultúra utolsó képviselői meghódították a chimu népet, valamennyi területét megszállták, s a világ egyik legnagyobb birodalmát hozták létre, amelynek területe akkora volt, mint Franciaország, Belgium, Hollandia, Luxemburg, Svájc és Olaszország együttvéve. Felmelkedésük kezdetét a hagyomány a XII. századra teszi, amikor az inka törzs szerény központja Cuzco volt. Viharos hódító korszakuk a XV. század első felében az „amerikai Nagy Sándor”-nak nevezett Inca Yupanqui uralkodásával kez-

dődött. A tőle és utódaitól meghódított birodalom azonban nem volt sem hosszú életű, sem túlságosan erős: a spanyol Pizarro mindössze 180 főből álló hadseregével megdöntötte.

Külön tárgyalást igényelne az utóbbi időben sokat vitatott, rendi alapon nyugvó inka társadalom. Polgári történészek „a szocializmus, a monarchia és a teokrácia” keverékét látják benne, mi azonban úgy véljük, az ázsiai termelési mód ismérvei erőltetés nélkül ráilleszthetők e társadalom egész szerkezetére.

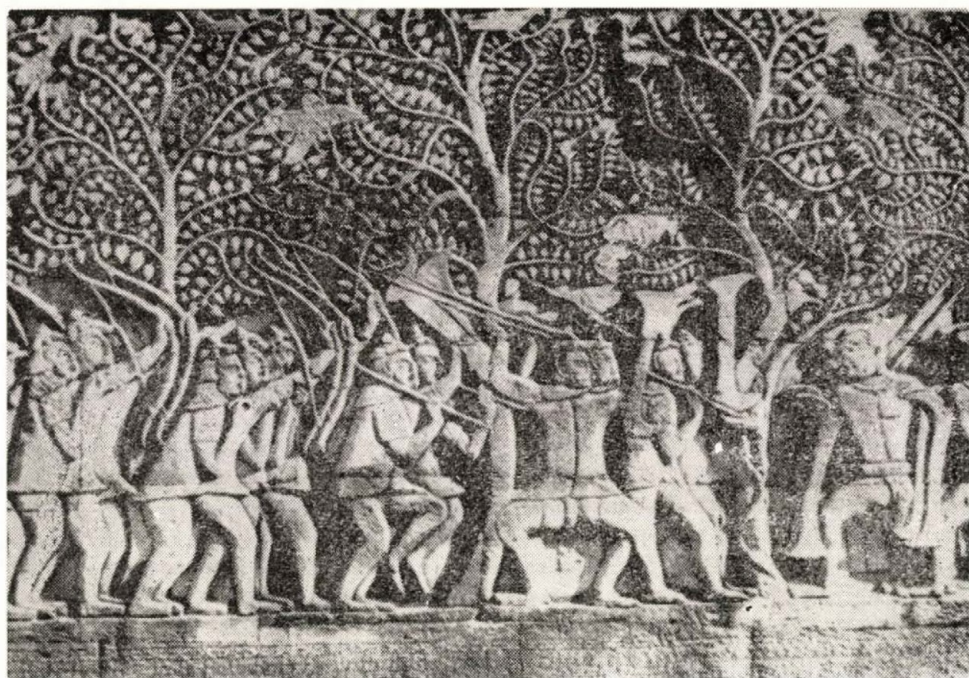
A Húsvét-sziget és Khmer műveltsége

Az utóbbi évtizedekben egyre többen fogadják el azt a feltevést, hogy az amerindiánok és a Húsvét-sziget kultúrája között valami kapcsolat van. Ezt a felfogást Thor Heyerdahl útja a Kon-Tiki tutajjal bizonyos mértékben igazolja is. A Húsvét-sziget Chilétől 300 kilométernyire nyugatra, a Csendes-óceánban fekszik, területe 115 négyzetkilométer; az európaiak (Roggeveen) 1722 húsvétján fedezték fel. Lakosságát 1862-ben a korabeli peruiak csaknem teljesen kiirtották; a szigeten hatalmas kőszobrokat találtak, amelyek felkeltették a régészek figyelmét. Először az angol Mrs. Katherine Routledge végzett itt ásatásokat 1914-ben (400 szobrot fedezett fel és egy vulkán közelében szoborkészítő műhelyt, sok megkezdett szoborral), majd 1934-ben a belga Henri Lavachery folytatta a feltárásokat. 1955-ben Thor Heyerdahl négy régésszel szállt partra a szigeten.

A kutatás az európai kolonizáció előtt három korszakot különböztet meg, pontosan meghatározva ezek hordozóit és kultúrájuk jellemző vonásait. A kőszobrok mellett nagyméretű föld alatti építkezések és írásos emlékek kerültek felszínre. Az eredeti lakosság világos bőrű volt, ezt a népességet azonban a XVII. század belső harcai és a polinéziaiak csaknem teljesen kiirtották.

Egy másik terület, amelynek műveltségét az utóbbi évtizedekben ismerttük meg, a mai Kambodzsa. Középkori lakossága, a khmer nép, meglepően magas civilizációt teremtett. Nyelve az ún. ausztro-ázsiai vagy dél-ázsiai nyelvcsoporthoz tartozik, és a nép első megtelepedési területe a Mekong középső folyásának vidéke. A khmerek legrégebb írásos emlékei a VII. századból származnak; művészetük és vallásuk a helyi, az indiai és a kínai hatások ragyogó szintézisét mutatja. A politikai fejlődéssel párhuzamosan haladó khmer műveltségnek a történetészek három korszakát különböztetik meg. Az első nagy királyság a IX. század kezdetén alakult meg, s a politikai, gazdasági és a kulturális élet minden mozzanata már ekkor az abszolutisztikus és teokratikus királyi hatalom köré összpontosult, ami rányomta bélyegét a művészetekre s az építkezésre. A városok az isten rezidenciájának tartott szentélyek körül épültek ki, a szentélyek viszont a város közepén, a királyi palota mellett emelkedtek. A IX. században a khmer állam központja Angkor (jelentése: a város) lett, mely mintegy négyszáz éven át a khmerek civilizációjának legfontosabb székhelye maradt. A királyság gazdaságilag mind ekkor, mind a két későbbi korszakban rizstermelésre és jól kiépített öntözőhálózatra támaszkodott.

Az említett civilizációk a múlt kevésbé ismert fejezeteibe tartoznak. A felfedező munka azonban nyilván másutt is tovább folyik, és óriási eredményeit — amelyekre nem térhetünk ki részletesen — néhány adat felsorolásával szeretnénk szemléltetni. Tovább folyik a kutatómunka Kínában, ahol az ókori és a középkori kultúra egyszerű emlékeit hozzák felszínre; Indiában, ahol az árják megtelepedése előtti kor magas műveltségeit, köztük a már ismert harappai kultúrát tár-

Angkori dombormű

ják fel. Újabb alapos kutatások bővítik a médek, perzsák, parthusok lakta Irán-fennsíkról, a sumérek, sémiekek lakta Mezopotámiáról, valamint Palesztináról, Egyiptomról korábban szerzett ismereteinket. A görög és a római régészet nap mint nap új emlékeket kutat fel (templomok, városok, katonai táborok, határvédelmi erődök stb.). Európai viszonylatban az ún. periferikus kultúráknak, a kelták, a germánok, a trákok, a szkíták, a hunok, az avarok történetének tanulmányozása egészíti ki a múltbeli hiányos képet. Kisázsia területén a második világháború után végzett ásatások újabb összefüggéseket tártak fel, főleg a hettitákkal kapcsolatban, s olyan eredményekkel jártak, amelyekre még a kutatók sem számítottak. Szinte felbecsülhetetlen munkát végez a szovjet régészet is a múltban alig ismert kultúrák és népek történetének feltárásával.

A nagy eredmények nem véletlenszerűek. Ha száz évvel ezelőtt elenyésző volt azok száma, akik a távolabbi múlt felfedezésével foglalkoztak, ma régészek, történészek, antropológusok egész hadáról beszélhetünk, akik a régieknél alapsabb felkészültséggel végzik sokszor fáradságos, de mindig lelkesítő kutatómunkájukat.

A társadalmi struktúrák és a szellemi élet felfedezése

A múltba nyíló távlatok kiszélesedése nemcsak a letűnt anyagi kultúrák feltárását eredményezte; hozzájárult a társadalom szerkezetének, a népek eredetének és szellemi alkotásainak jobb megismeréséhez is. Az antropológia, régészet, történelem, lélektan, szociológia és más tudományágak közös erőfeszítése révén

ma lényegesen többet tudunk az emberi társadalom strukturális és funkcionális fejlődéséről, mint eddig bármikor. Arisztotelész még úgy vélte, hogy az ember politikai lény (*zoon politikon*), abban az értelemben, hogy mindig valamilyen szervezett társadalmon belül él. A fejlődésben elmaradt népcsoportok tanulmányozása — főleg a házassági kapcsolatok terén — ma már megcáfolta ezt a sokáig vallott tételt. Ismertté vált ugyanis, hogy volt egy olyan korszak, az őshorda kora, amelyben az egyének egymáshoz való viszonyát semmiféle rákényszerített vagy kialakított szokásjog nem szabályozta, és az állati promiszkuítás az emberi lét magától értetődő valósága volt. Nem sejtett összefüggések váltak nyilvánvalóvá a nemzetségi (clan) és a törzsi társadalom tanulmányozásával is. A nemzetségen belül és kívül kialakult házassági formák, a nemzetségi és törzsi intézmények valamennyi nép őstörténetében felfedezhetők. Fény derült a nagycsalád jellegére, az anya- és apajogú nemzetségek mibenlétére, a család- és a faluközösségekre, a nemzetségek és a törzsek közötti kapcsolatokra, a néppé, majd a nemzetté kövácslódás hosszas folyamatára — olyan jelenségekre tehát, amelyek feltárása nélkül egyetlen régi vagy új nép, sem saját népünk történeti alakulása nem érthető meg. Új megvilágításba került a vallás a maga különböző megnyilvánulási formáival, a mítosz és a korai társadalmak sok más szellemi terméke.

Ugyancsak a múlt sokoldalú tanulmányozása váltotta ki azt a már évtizedes vitát, mely az eddig ismert öt termelési mód mellé — éppen Marx munkái alapján — egy hatodikat, az ún. ázsiai vagy tributáris termelési módot iktatja be. Ezzel szinte maguktól megoldódnak azok a nehézségek, amelyek a keleti társadalmak rabszolgatartó jellegével kapcsolatban felvetődtek, s nemcsak e társadalmak struktúrája kap a valóságnak megfelelő megvilágítást, hanem a római birodalmon kívül élő népek, a kelták, a trákok, a dákok, a germánok, a szkíták társadalmára is eredménnyel alkalmazhatók ismérvei.

Nagy távlatokat nyitott a népek eredetének vizsgálata is. Az európai kutatás e tekintetben három nagy időszakra összpontosul: az indoeurópaiak kialakulására, amely az i. e. IV. évezredre tehető; az egyes ókori indoeurópai törzsek (árják, perzsák, médek, hettiták, trákok, görögök, latinok, kelták, germánok) kizakadására és önálló fejlődésére, melynek kezdete az i. e. II. évezred elejére tehető; valamint a mai román, germán és szláv népek eredetére és fejlődésére. Természetesen az eredetkutatás nem korlátozódik az indoeurópaiakra; egyaránt foglalkozik más népekkel is. Az összekuszálódott szálak kibogozása szükségessé tette a már nem élő népek alapos tanulmányozását, amire példaként elég megemlítenünk a hunokról, avarokról, szarmatákról stb. évenként megjelenő tanulmányokat.

Új fény derül a múlt szellemi fejlődésére is. A második világháború után a tudomány igen nagy súlyt helyezett a már ismert írások szövegeinek tanulmányozására és közzétételére s a még ismeretlen írások megfejtésére. Az előbbire vonatkozóan elég a sumér, az akkád, a babiloni, az egyiptomi feliratok, a Holt-tengeri tekercsek, a sok görög nyelvű papirusz tanulmányozására és kiadására utalnunk. Az utóbbiak keretében megemlíjtjük a mérnök Ventriss és a filológus Chadwick nagy felfedezését: az első görög írás, az ún. *A-ponalis* írás megfejtését, továbbá a harappai írás titkainak kibogozását és azt a sok más, folyamatban lévő vizsgálódást, mely a még ismeretlen maja, hűsvét-szigeti, etruszk stb. írások megfejtésére irányul. A minket közelebről érdeklő magyar rovásírás is sok kutatóra akadt éppen az utóbbi évtizedekben.

A második világháború után fellendült a tudomány és a technika történetének kutatása. A matematika, a mértan, a csillagászat, a kémia, az orvostudomány területén e tekintetben máris figyelemre méltó eredmények könyvelhetők

el. Nem kevésbé volt sikeres a technika történetének tanulmányozása. Az erre vonatkozó kutatásokban valóságos láncreakció állt be: az egyik kérdés megoldása hozzásegít a másik megértéséhez, a régi probléma lezárása az újabbak felvetéséhez. Olyan nagy összefüggésekre derült fény, amilyenekre egy negyedszázaddal ez előtt még gondolni sem mertünk. Mindez azt bizonyítja, hogy a múlt a maga különálló „rekeszeivel“ is egyetlen egységet alkot, s az egyes kontinensek, népek külön története végső soron egyetlen nagy történelmi folyamatba torkollik. Múltunk felfedezése tehát egyben az egyetemes emberi testvériség felfedezése is.

A haladás a visszapillantó tükörben

De mi értelme van a múlt felfedezésének a jelen és a jövő haladása szempontjából? — merül fel a kérdés. Nincs-e igaza annak az amerikai írónak, aki azt állítja, hogy a múlt a tudományos-műszaki forradalom után végleg meghalt, s ha a jelen fejlődni akar, temesse el ezt a halottat? Az ilyen hangzatos kérdések csak egy pillanatra hökkenthetnek meg, aztán rájövünk, hogy modern korunknak nincs egyetlen olyan társadalmi, tudományos vagy forradalmi elmélete sem, amelynek formaöltéséhez ne járult volna hozzá a múlt tanulmányozása. Engels nagy műve például — *A család, a magántulajdon és az állam eredete* — az amerikai indiánok, az ókori görögök, a rómaiak, a germánok társadalmának alapos tanulmányozása révén született meg.

A múlt kutatása és megértése nélkül ma nem csodálhatnánk a gótikus és a reneszánsz építészet remek alkotásait, a görög szobrászat ragyogó emlékeit, a távoli kőkor sziklarajzait, nem élvezhetnénk Homérosz költészetét és a múlt anynyi más remekművét. A múlt tanulmányozásával az egyén átéli népe, nemzete és az egész emberiség történetét. Az államférfi, a politikus el sem képzelhető a múlt (a történelem) ismerete nélkül, s a tudósnak is tisztában kell lennie elődei alkotó erőfeszítéseinek hosszú folyamatával. Múltunk ismerete nélkül olyanok volnánk, mint az a felnőtt ember, akinek nincsenek emlékei gyermek- és ifjúkoráról — s ha ezt a szerencsétlen teremtményt magunk elé tudjuk képzelni, akkor már nem is kell tovább érvelnünk a múltismeret szükségessége mellett.

A múlt felfedezése a mai ember számára a visszapillantó tükör szerepét tölti be: megkönnyíti a jelen megértését, és biztosítja a zavartalan haladást a jövő felé.

